עתיקות 61, התשס״ט

ממצאי הזכוכית מקבר 7 בפרדיסיא (מזרח)

יעל גורין־רוזן

בקבר דו־מקמר 7 שנחשף בפרדיסיא (מזרח) (ר׳ זיסו, מויאל וגנור, כרך זה)[1] נתגלו כעשרה כלי זכוכית (איור 1), חמישה מהם שלמים שרופאו משברים, וחמישה שברי כלים נוספים שניתן היה לזהותם. כן נתגלו תכשיטי זכוכית וחרוזים (איור 2): צמיד, תליון ועשרים ואחד חרוזים מזכוכית ומאבן. ממצאי הזכוכית היו במצב השתמרות רע, רובם שבורים ומכוסים בשכבת בליה עבה, ולעתים אף בשכבה של צמידה גירית שפגעה בדופן. הכלים עשויים מזכוכית בגוונים אחדים, רובם מזכוכית בגוון ירקרק־כחלחל ואחרים מזכוכית חסרת צבע או בגוני ירקרק־צהבהב וחום־צהבהב. מבין החרוזים יש העשויים מזכוכית בגוונים ירוק כהה וכחול כהה, ויש שבתוכם כלוא עלה זהב דק.

כל הכלים הותקנו בשיטת הניפוח; כלי מס׳ 10 נעשה בניפוח לדפוס, וכלים מס׳ 8 ו־9 עוטרו בשקערוריות על דופן הכלי. החרוזים נעשו ברובם במשיכה וליפוף. כל הכלים והחרוזים, למעט כלי מס׳ 8, מייצגים טיפוסים מוכרים, חלקם נפוצים מאוד במכלולי קבורה מהתקופה הרומית המאוחרת.

כלי הזכוכית (איור 1)

קערה (מס׳ 1).— במכלול נמצא שבר של קערה אחת, ככל הנראה עמוקה, ששפתה מקופלת חוצה וחלולה. קערות ששפתן מקופלת בדומה לקערה זו נמצאו במכלולים בני התקופה הרומית המאוחרת, למשל בג׳למה, בבית היוצר לכלי זכוכית מהמחצית השנייה של המאה הד׳ לסה״נ (Weinberg and Goldstein 1988:41–43, Fig. 4-3:34, ושם הפניות נוספות).

בקבוקים (מס׳ 2–7).— למעלה ממחצית הכלים שנתגלו בקבר הם בקבוקים, שלושה מהם שלמים. נמצאו גם שלושה שברי בסיסים במצב השתמרות רע, שזוהו כשייכים לבקבוקים או לבקבוקונים, אך הם לא צוירו ואינם מוצגים כאן.

בקבוקים מס׳ 2 ו־3 שייכים לטיפוס המאופיין בצוואר קצר מאוד ושפת משפך קצרה. הבקבוקים אינם זהים: מס׳ 2 קטן יותר, עשוי מזכוכית חסרת צבע, חסר צוואר ושפתו מקופלת בקצה פנימה באופן לא אחיד. בקבוק דומה מאוד למס׳ 2 נמצא בבית הקברות בצור[2] (Chéhab 1986:212–213, Pl. XXII:2). לבקבוק מס׳ 3, העשוי מזכוכית בגוון חום־צהבהב, צוואר קצר ורחב ושפת משפך רחבה, קצרה ומקופלת פנימה. בקבוקים מטיפוס זה נמצאו בכמה אתרים: במערת קבורה ליד תל חליף, שתוארכה למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (גופנא וזוסמן תשל״ד:75, לוח 9:24); שני בקבוקים נמצאו בקבר המקורה בשומרון, לצד מטבע מימי קונסטנטיוס הב׳ (337–361 לסה״נ) וחפצים נוספים שזמנם במאה הד׳ (Hamilton 1939: Fig. 2:a, b); בקבר 40 בכרם א־שייח (שטח מוזיאון רוקפלר היום), מן התקופה הרומית המאוחרת (Baramki 1932: Pl. 10:4); ובמערה XV בחניתה, שתוארכה למאה הג׳ ולראשית המאה הד׳ לסה״נ (Barag 1978:26–28, No. 59, Fig. 13:59, ושם הפניות נוספות).

בקבוקים מס׳ 4 ו־5 מייצגים טיפוס שלו שפת משפך וצוואר צר. בדרך כלל הגוף כדורי או אגסי והבסיסים קעורים ונמוכים, דוגמת מס׳ 6, או קעורים ומחודדים, דוגמת מס׳ 7. בקבוקים דומים למס׳ 4 ו־5 נמצאו בג׳למה, בפסולת בית היוצר לכלי זכוכית מהמחצית השנייה של המאה הד׳ לסה״נ, וכן במכלול הקדום לזמנו של בית היוצר (Weinberg and Goldstein 1988:72, Fig. 4-33:285).

1. לוקוס 522, סל 3040. שבר שפה והתחלת דופן. זכוכית בגוון ירקרק־צהבהב, בליה כסופה־גירית. שפה זקופה, מקופלת חוצה וחלולה בכפל רחב. דופן דקה. קוטר שפה 20 ס״מ.

2. לוקוס 522, סל 3040. שני שברים: שבר שפה, כתף וחלק עליון, ושבר בסיס וחלק תחתון של הדופן (הכלי רופא, רובו חסר). זכוכית חסרת צבע עם גוון צהבהב־ירקרק (לפי הבסיס), בליה כסופה־שחורה, גירית. שפת משפך קטנה, מקופלת בקצה פנימה, לא רגולרית. גוף צר ומוארך. בסיס מעובה, שטוח, מעט דחוף פנימה. צלקת (קוטרה 1 ס״מ) עם

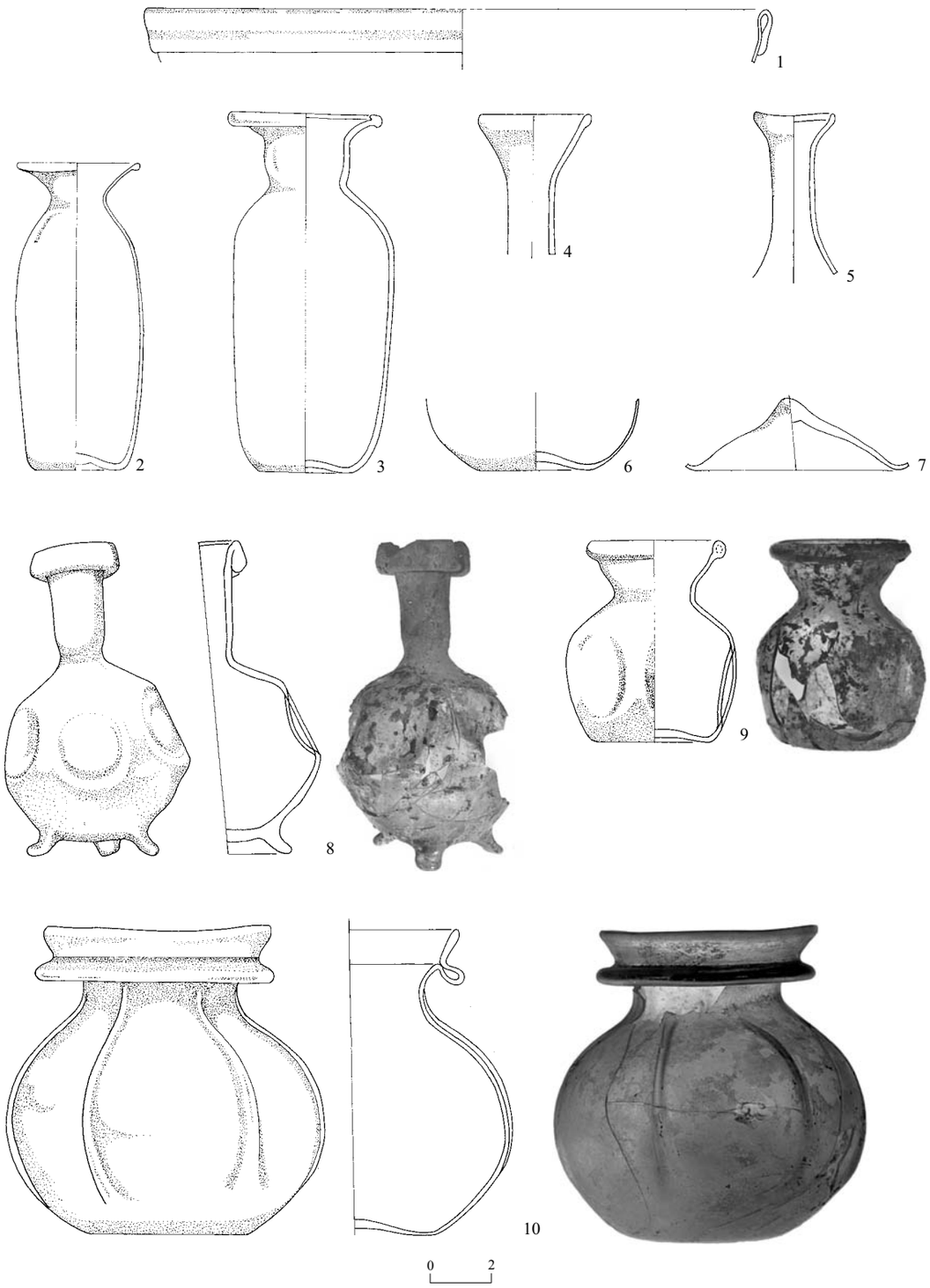

איור 1. כלי הזכוכית.

שרידי זכוכית ממוט הזגג. קוטר שפה 4 ס״מ, קוטר בסיס 3 ס״מ.

3. לוקוס 523, סל 3057. שני שברים: שבר שפה, כתף וחלק מן הגוף, ושבר בסיס וחלק תחתון של הדופן (הכלי רופא). זכוכית בגוון חום־ירקרק, בליה גירית. שפת משפך מקופלת פנימה, לא רגולרית. צוואר קצר ורחב, עם כיווץ קל בבסיס הצוואר. גוף גלילי מוארך. בסיס שטוח, דחוף פנימה. צלקת עדינה של מוט הזגג. קוטר שפה 4.8 ס״מ, קוטר בסיס 3 ס״מ.

4. לוקוס 522, סל 3122. שפה וצוואר. זכוכית בגוון ירקרק־כחלחל, בליה גירית, בועיות אופקיות סגלגלות וגופיפים שחורים. שפת משפך מעוגלת באש, לא רגולרית. צוואר צר. קוטר שפה 3.4 ס״מ.

5. לוקוס 522, סל 3117. שפה וצוואר. זכוכית בגוון ירקרק־כחלחל, בליה גירית קשה. הזכוכית מכילה בועיות אנכיות מוארכות. שפת משפך מעוגלת באש. צוואר צר. קוטר שפה 3.4 ס״מ.

6. לוקוס 522, סל 3122. בסיס. זכוכית בגוון ירקרק־כחלחל, בליה גירית. הזכוכית מכילה בועיות עגולות בינוניות. בסיס קעור נמוך. על הבסיס צלקת ממוט הזגג (קוטרה 0.6 ס״מ) ושרידי זכוכית. קוטר בסיס 3.5 ס״מ.

7. לוקוס 522, סל 3040. שבר בסיס. זכוכית בגוון ירקרק־כחלחל, בליה כסופה. הזכוכית מאיכות ירודה, מכילה בועיות רבות. בסיס קעור ומחודד, מעובה במרכזו. יש סימני ניפוח וסיבוב קל. צלקת גסה של מוט הזגג (קוטרה 1.2–1.3 ס״מ) עם שרידי זכוכית.

בקבוק עם שלוש רגליים (מס׳ 8).— בקבוק מס׳ 8 מייצג טיפוס נדיר, שלו שלוש רגליים צבוטות. גון הזכוכית, הבליה וצורת הכלי מייחדים אותו ומבדילים אותו מיתר ממצאי הזכוכית בקבר. הבקבוק מתאפיין בשפה נוטה חוצה ומקופלת מטה, צוואר צר, וגוף כדורי לא רגולרי, המעוטר בשקערוריות לחוצות פנימה.

שלוש רגליים הצבוטות מגוף הכלי מאפיינות על פי רוב בקבוקים קטנים, שפופרות וצנצנות, שזמנם בתקופה הרומית המאוחרת. נדיר למצוא כלים מסוג זה בחפירות ארכיאולוגיות, אך הם שכיחים באוספים. שני שברי בסיסים של בקבוקים, פכים או צנצנות, שלהם שלוש רגליים צבוטות, נמצאו בקרניס שבמצרים: אחד עשוי מזכוכית צהבהבה (Harden 1936:182, Pl. 17:507), ולו מביא הרדן השוואות מאוסף המוזיאון הבריטי ומאוסף מוזיאון ויקטוריה ואלברט בלונדון; והשני עשוי מזכוכית ירוקה (Harden 1936:219, Pl. 19:678). בקבוק עם גוף אגסי, שלוש רגליים צבוטות, שתי ידיות אוזן ועיטור חוטים על הגוף נמצא בקבר XIX בבית הקברות של צור (Chéhab 1986:256–257, Pl. LXX:2). אמנם הוא שונה בפרטיו ובעיטורו מבקבוק מס׳ 8, אבל במבנהו הכללי הוא דומה. הבקבוק מצור נתגלה לצד מטבעות, שהקדומים בהם מימי אלכסנדר סוורוס; ארבעה מטבעות מימי קונסטנטין הא׳; מטבע משנת 330; מטבע משנת 336 לסה״נ; ושבעה מטבעות שלא ניתן היה לזהותם. שהאב תיארך את הכלי למאה הג׳ לסה״נ, בעיקר לראשיתה, על סמך הממצא, השוואות, וכן לפי אופייה של הזכוכית וטיבה. הוא גם ציין שהכלי מחקה בסגנונו כלי מתכת. שני כלים שלהם שלוש רגליים פורסמו באוסף המוזיאון המלכותי באונטריו (Hayes 1975:59, Nos. 150, 136, 550, Fig. 17:550; Pls. 12:150; 34:550): בקבוק מס׳ 150 עשוי זכוכית בגוון ירקרק־צהבהב בהיר, ודומה בצורתו וברגליו לבקבוק מס׳ 8, אך נבדל ממנו באופן עיבוד השפה ובעיטור הגוף — הכלי תוארך למחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ; בקבוק מס׳ 550 עשוי זכוכית חסרת צבע עם גוון ירקרק, ולפי תיאורו של הייז, הוא דומה בגוון ובחומר לבקבוק מס׳ 8. מקורו של הכלי בפיום שבמצרים, והוא תוארך לשלהי המאה הב׳ — המחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ. תיארוכו של הייז התבסס בין השאר על ההשוואה לבסיסים עם מעין רגליים צבוטות מדורא ארופוס וממצרים (לדוגמות נוספות מקבוצה זו ר׳ Harden 1936: Pl. 19:678, 681–682, 708).

שברים רבים של כלים מרובי רגליים נתגלו בארץ, למשל בעכו (אבשלום־גורני תשנ״ז:18, איור 3:22), בג׳למה (Weinberg and Goldstein 1988:59–60, Fig. 4-22:161 [ושם הפניות לנהריה]), בקיסריה,[3] באשקלון[4] ובעבדת,[5] וכן בסקר צפון סיני[6] ובאתרים במצרים, אולם נראה שהם שונים מאוד מהכלים שלהם רק שלוש רגליים. בסיסים מרובי רגליים קיימים בעיקר בכלים פתוחים,[7] כגון קערות וכוסות (ר׳ דוגמה מנהריה: בר״ג תש״ל: לוח 16, שורה ראשונה למעלה, צד ימין). לעומת זאת, הטיפוס שעמו נמנה בקבוק מס׳ 8, המאופיין בשלוש רגליים בלבד, מייצג כלים סגורים; בקבוקים ושפופרות, שגופם בדרך כלל כדורי או אגסי ויש להם עיטור כלשהו. שלוש שפופרות תמרוקים שלהן שלוש רגליים צבוטות נמצאו למשל בתל חליף, במערת קברים שתוארכה למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (גופנא וזוסמן תשל״ד:74–75, לוח 24:1–3). שפופרות נמצאו גם בקבר 358 בהר הזיתים (Bagatti and Milik 1958:145–146, Fig. 34:18), בקבר נוסף שם (ללא מספר) (Bagatti and Milik 1958: Pl.

40: Photo.124:20), וכן בקבר 39 בכרם א־שייח (Baramki 1932: Pl. 8:6).

לנוכח ההשוואות שלעיל אפשר לחלק את הכלים שרגליהם צבוטות לשתי קבוצות: (א) כלים סגורים (שפופרות תמרוקים ובקבוקונים) שלהם שלוש רגליים הצבוטות מן הבסיס; (ב) מגוון כלים (כוסות, קערות ובקבוקים) שבסיסם מעוטר במספר רב של רגליים קטנות הצבוטות מן הבסיס. שתי הקבוצות מופיעות ככל הנראה באותו הזמן, בתקופה הרומית המאוחרת. תפוצתם הרחבה של הכלים משתי הקבוצות בארץ, הן בקברים הן במכלולי יישוב, מלמדת שלפחות חלקם יוצרו באזורנו, במיוחד הכלים שגוון הזכוכית שלהם כחלחל־ירקרק. למרות זאת, קשה לקבוע אם כלי מס׳ 8 יוצר באזורנו, שכן גון הזכוכית ואופייה שונים מהזכוכית הנפוצה באזור; כלים מזכוכית דומה, חסרת צבע, נמצאו באתרים אחרים באזור אך טרם פורסמו. גם הייז והרדן התייחסו לטיב החומר (גוון, איכות, בליה) שממנו יוצרו כלים אלה (לעיל), והם רואים במצרים ובסוריה מקורות ייצור אפשריים (Hayes 1975:132–133, 136). נראה שכלי מס׳ 8 אכן מייצג טיפוס מן המאה הג׳, בשל אופן עיבוד השפה וטיב החומר. גם עיטור השקערוריות הלחוצות פנימה אופייני לכלים סגורים (בקבוקים וצנצנות) במאות הג׳–הד׳ לסה״נ.

8. לוקוס 523, סל 3056. כלי כמעט שלם, רופא, חסרים חלקים בגוף ובשפה. זכוכית בגוון ירקרק בהיר, בליה כסופה־גירית. השפה מקופלת חוצה ולמטה, וקיפול נוסף כלפי מעלה. גוף כדורי פחוס, מעוטר בשקערוריות (שלוש מהן שרדו, אך נראה שהיו על גוף הכלי חמש או שש שקערוריות). התחתית שטוחה, עם בליטה מעובה פנימה ממוט הזגג. צלקת עדינה של מוט הזגג (קוטרה 1.5 ס״מ). שלוש רגליים צבוטות, וניכרים עליהן סימני הכלי שבאמצעותו נצבטו. הכלי מעודן, אך נוטה צדה. קוטר שפה 2.5 ס״מ, גובה 10 ס״מ.

צנצנות (מס׳ 9, 10).— צנצנות מס׳ 9 ו־10 מייצגות שני טיפוסים. צנצנת מס׳ 9 קטנה. גופה חביתי, מעוטר בשקערוריות לחוצות, צווארה קצר מאוד ורחב, ויש לה שפת משפך רחבה, מקופלת פנימה. צנצנות מסוג זה הופיעו לראשונה בתקופה הרומית והמשיכו לשמש עד ראשית התקופה הביזנטית. השוואות נמצאו בקבר בחורבת קסטרה, במכלול שתוארך למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (**קסטרא למרגלות הכרמל** 1999: 19, ימין למטה); בכפר ערה, בקבר ששימש זמן רב, מן המאה הג׳ עד למאה הו׳ לסה״נ (Sussman 1976:99–100, Pl. 28:3, 4); ובקבר בבית פאג׳ר (Husseini 1935: Pl. 85:5), שתוארך לאמצע המאה הד׳ ולמאה הה׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל: 40–41). בשומרון נתגלה כלי דומה במכלול שתוארך למאה הג׳ לסה״נ (Crowfoot 1957b:409, Fig. 94:5); בר״ג (תש״ל: 46–47) שבחן את ממצאי הקבר מחדש טען שחלקם מן המאה הד׳ לסה״נ.

צנצנת מס׳ 10 גדולה יותר. גופה כדורי, והיא מעוטרת בצלעות אנכיות, מעוגלות, שנעשו בניפוח לדפוס ראשוני. דגם הצלעות מתחיל מתחת לשפה ויורד אל הגוף, אך אינו נושק לבסיס. השפה רחבה. מתחת לשפה צבוט כלפי חוץ כפל צינור חלול. עד כה לא נמצא כלי שבו השילוב של הצורה והעיטור זהה למס׳ 10. צנצנות שגופן דומה ושפתן מעוצבת בכפל חיצון, בדרך כלל פתוח, נמצאו במכלולי קבורה רבים באזור שדרת ההר וירושלים, למשל בבית פאג׳ר (Husseini 1935: Pl. 85:6, 8), בעין יברוד (Husseini 1938: Pl. 5) וברמת שרת (Seligman, Zias and Stark 1996: Fig. 15:1, 4), אך הן נבדלות זו מזו במערך העיטור שעל הגוף ובידיות. צנצנת שעיטורה וצורתה דומים, אך נבדלת באופן עיצוב השפה, נמצאה במכלול גדול של כלי זכוכית שמקורו בקברים בפלמחים (Gorin-Rosen 1998: Pl. 20: second jar on left). באוסף הזכוכית של מוזיאון ישראל יש צנצנת דומה מבחינת החומר שממנו היא עשויה, אך היא שונה בכפל הפתוח שמתחת לשפה ובעיטור הצלעות האנכיות הצבוטות על הדופן באופן שאינו אחיד (ישראלי 2001: 257, מס׳ 372); הצנצנת תוארכה למאות הג׳–הד׳ לסה״נ. דגם הצלעות האנכיות המתעגלות על גוף הכלי מוכר מכלים אחרים מהתקופה הרומית המאוחרת, למשל בבקבוק ממסדרון מערכת 13 בבית שערים, שתוארך למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (לדיון ולהקבלות, ר׳ בר״ג תשל״ב: 154–155, ציור 98: 1).

9. לוקוס 522, סל 3120. שלמה, לאחר רפאות. זכוכית ירקרקה, בליה גירית, מעט בועיות סגלגלות וגופיפים שחורים. שפת משפך מקופלת פנימה. גוף כדורי פחוס, מעוטר בחמש שקערוריות לחוצות. הבסיס שטוח, עם קער במרכזו. על הבסיס צלקת של מוט הזגג (קוטרה 0.9 ס״מ). קוטר שפה 4 ס״מ, קוטר בסיס 3.5 ס״מ, גובה 6.5 ס״מ.

10. לוקוס 522, סל 3066. שלמה, לאחר רפאות. זכוכית בגוון כחלחל־ירקרק, בליה כסופה־גירית, בועיות קטנות, עגולות. השפה רחבה מאוד, נוטה חוצה, מעוגלת באש ולא רגולרית. מתחת לשפה כפל רחב, צינורי, צבוט חוצה וחלול. הצוואר קצר ורחב. גוף כדורי מעוטר בשבע צלעות אנכיות בדפוס, לא אחידות, במרווחים שאינם שווים, היוצאות מן הצוואר

אל הגוף. הבסיס קעור ונמוך. קוטר שפה 7 ס״מ, קוטר בסיס 5 ס״מ, גובה 9.5 ס״מ.

תכשיטי הזכוכית והחרוזים (איור 2)

צמיד (מס׳ 11).— צמיד עגול שחתכו חצי עגול, מעוטר בצלעות אנכיות, שאינן אחידות בכל היקפו. צמידים מסוג זה שייכים לטיפוס נפוץ מאוד בתקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ; Spaer 1988:55–56, Fig. 3, Type B2.a). צמידים דומים נמצאו בקברים ברחבי הארץ, למשל בקבר 15 בכרם א־שייח (Baramki 1932: Pl. 6:13).

11. לוקוס 523, סל 3046. תמים. זכוכית שחורה אטומה, בליה גירית קשה. הצמיד מעוטר בצלעות אנכיות שאינן אחידות בכל היקפו. חתך חצי עגול. קוטר פנימי 4.7 ס״מ, קוטר חיצוני 5.8 ס״מ.

תליון (מס׳ 12).— לתליון צורת פכית, והוא יוצר בליפוף על מוט. גופו מעוטר בחוטי תחרה בדגם סכסך שהוספו על הגוף בעודו חם. הידית קטנה ומשוכה מהגוף לשפה; הבסיס עשוי מחוט מלופף (לדיון באופן ייצורו ושחזור, ר׳ Spaer 2001:171–172). תליונים דמויי פכיות נמצאו בקברים רבים בארץ ובמזרח הים התיכון, בעיקר במכלולים שתוארכו למאה הד׳ לסה״נ; הם נבדלים זה מזה בעיטור, ולעתים גם בממדים (לדיון ולדוגמות, ר׳ Peleg 1991:141–142, Figs. 12:1; 13:7). לאחרונה נתגלתה כמות רבה מאוד של תליונים מטיפוס זה בווריאנטים שונים ומגוונים בבית הקברות הגדול של חורבת קסטרה שבמורדות הדרומיים של הכרמל (**קסטרא למרגלות הכרמל** 1999 :41 ; Gorin-Rosen 1998:32).[8]

12. לוקוס 522, סל 3039. שלם. זכוכית בגוון כחול־ירקרק, בליה כסופה־גירית קשה. תליון בצורת פכית קטנה. עשוי בליפוף על מוט. השפה רחבה. הגוף מעוטר בחוטי תחרה בדגם סכסך שהוספו על הגוף. ידית קטנה משוכה מגוף לשפה. בסיס מחוט מלופף. גובה 2.6 ס״מ.

חרוזים (מס׳ 13–24).— עשרים ואחד חרוזים נמצאו מרוכזים בקבר בשני מקומות: כ־15 חרוזים

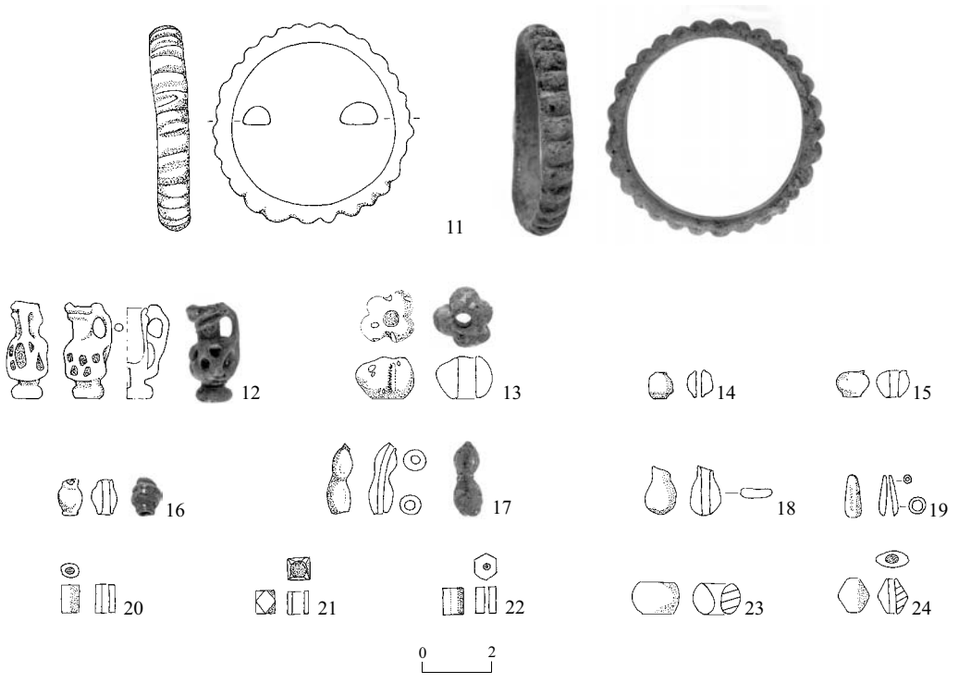

איור 2. תכשיטים וחרוזים מזכוכית (11–22) ומאבן (23, 24).

(שישה מהם צוירו וקוטלגו) נמצאו במשכב הקבורה המזרחי (L522), ושישה (שצוירו וקוטלגו) — במשכב המערבי (L523). כל החרוזים שייכים לטיפוסים נפוצים מאוד בארץ ובמזרח הים התיכון בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. רובם (19) עשויים זכוכית, ושניים מהם עשויים אבן. קשה היה לשחזר את צורת השרשרות, אך סביר להניח שבכל משכב הונחה רק שרשרת אחת (לדיון בשחזור שרשרות וכמות החרוזים בכל אחת, ר׳ Barag 1978:44–45, No. 110). לחרוז דמוי הפרח (מס׳ 13) לא נמצאה השוואה מדויקת; נראה שהוא יוצר בדומה לחרוזים מטיפוס Crumb Beads המעוטרים בכתמי זכוכית בכמה גוונים (Spaer 2001:127), ותאריכם במאות הג׳–הה׳ לסה״נ. לאחר ייצורו, לחצו עליו באופן שאינו אחיד עד שנוצרה צורת הפרח.

נמצאו שלושה חרוזי זכוכית־זהב (מס׳ 14 ושניים אחרים שנמצאו באותו סל אך לא אוירו) העשויים משתי שכבות של זכוכית חסרת צבע, שביניהן כלוא עלה דק מאוד של זהב או כסף (לדיון מקיף על קבוצת חרוזי זכוכית־הזהב מבחינה טכנולוגית, טיפולוגית וכרונולוגית, ר׳ Spaer 1993; 2001:130–135). חרוזים אלה נפוצים מאוד בארץ, למשל במערה XV בחניתה (Barag 1978:44–46, Fig. 18:113, 114). לעתים קרובות קשה להבחין בסוג המתכת הכלואה בין שתי שכבות הזכוכית בשל התפצלות הזכוכית ואופן התבלותה.

חרוזים פשוטים (מס׳ 15–20) נעשו בליפוף של חוט זכוכית על מוט וחיתוכם, או במשיכת צינור הזכוכית וחיתוכו. החרוזים חד־גוניים וצורותיהם מגוונות, לעתים לא רגולריות. במקרים רבים ניכרים סימני הניתוק וההפרדה של החרוזים שנעשו על אותו המוט. חרוזים מס׳ 15–17 נמצאו יחד, והם עשויים באותו אופן — במשיכה ובחיתוך. מס׳ 15 כדורי, מס׳ 16 כדורי מוארך, לא רגולרי, ומס׳ 17 כפול, כלומר מורכב משני חרוזים מחוברים שלא נותקו זה מזה.

חרוזים מס׳ 18–20 עשויים מחומר דומה לזה של חרוזים מס׳ 15–17 ונראה שהם עוצבו באופן דומה. חרוז מס׳ 18 משוך, פחוס ולא רגולרי (חרוז נוסף זהה נתגלה באותו סל). חרוז מס׳ 19 קוני ומעוגל. חרוז דומה לו מזכוכית כחולה נמצא בקבר E220 בשומרון (Crowfoot 1957a:396, Fig. 92:39). חרוז מס׳ 20 גלילי ופחוס. בנוסף לחרוזים שלהלן, נמצאו עוד ארבעה חרוזים פשוטים נוספים מזכוכית כהה במשכב המזרחי (לוקוס L522; שלא צוירו).

לחרוזים מס׳ 21 ו־22 חתך מצולע — מרובע, מחומש או משושה — והם עשויים מזכוכית שגוניה לרוב כחול וירוק. חרוזים מצולעים נפוצים מאוד במכלולי קבורה. שני חרוזים דומים מאוד למס׳ 21 ו־22 נמצאו למשל במערה XV בחניתה, שתוארכה למן המחצית השנייה של המאה הג׳ ועד למחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ (Barag 1978:44–46, Fig. 18:121, 122), בקבר B בלוחמי הגטאות, שתוארך למחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ (Peleg 1991:145–146, Nos. 17, 18, Fig. 13:9, 10), ובשומרון, חלקם בקבר E220 (Crowfoot 1957a:395, Fig. 92:33, 34). גם גוני הזכוכית של החרוזים משומרון דומים לחרוזים 21 ו־22. חרוז שחתכו מרובע בדומה למס׳ 21 נמצא במערת קבורה מס׳ 3 בכסרא (שטרן תשנ״ח:125–126, איור 14:72, 73).

חרוזי אבן (מס׳ 23, 24) עובדו בכמה טכניקות של ליטוש פני האבן וקידוח חור מפולש אנכי או אופקי בתוכה. לעתים קרובות, בשל טכניקת הקידוח וקושי האבן, צורתו הסופית של החור המפולש היא דו־קונית, שכן הקדח נעשה משני כיוונים עד ליצירת חלל רצוף. חרוזים דומים למס׳ 23, העשויים מקרניליאן, נמצאו בשומרון (Crowfoot 1957a:397, Fig. 92:64) ובקבר בעין יברוד שתוארך למאה הד׳ לסה״נ (Husseini 1938:55, Pl. 4:6).

13. לוקוס 523, סל 3045. תמים. זכוכית כחולה מעוטרת בכתמי זכוכית בגוונים של צהוב ולבן. החרוז דמוי פרח ולו ארבע צלעות לא רגולריות. החור גלילי רחב. גובה 1.2 ס״מ.

14. לוקוס 522, סל 3090. תמים. זכוכית חסרת צבע עם גוון צהבהב, בליה גירית. בתוך החרוז יש עלה מזהב או מכסף. חרוז כדורי, לא רגולרי עם חור גלילי אנכי. החרוז נעשה בליפוף על מוט, וניכרים בו סימני ניתוק בחיתוך. לאחר ליפוף שכבת זכוכית דקה הוסף עליה עלה מתכת שכוסה בשכבת זכוכית נוספת. גובה 0.7 ס״מ.

15. לוקוס 523, סל 3045. תמים. זכוכית בגוון ירקרק־צהבהב, בליה כסופה. עגול, לא רגולרי. חור גלילי אנכי. החרוז נעשה בליפוף על מוט, נראים סימני ניתוק בחיתוך. גובה 0.8 ס״מ.

16. לוקוס 523, סל 3045. תמים. זכוכית בגוון ירקרק־צהבהב, בליה כסופה. כדורי מוארך, לא רגולרי. חור גלילי אנכי. החרוז נעשה בליפוף על מוט, נראים סימני ניתוק בחיתוך. גובה 1 ס״מ.

17. לוקוס 523, סל 3045. תמים. זכוכית בגוון ירקרק־צהבהב, בליה כסופה. חרוז כפול, לא רגולרי. חור גלילי אנכי. החרוז נעשה בליפוף על מוט, נראים סימני ניתוק בחיתוך, מורכב משני חרוזים מחוברים שלא נותקו זה מזה. גובה 1.7 ס״מ.

18. לוקוס 522, סל 3090. תמים. זכוכית בגוון צהבהב־ירקרק, בליה גירית קשה. חרוז פחוס, לא רגולרי. חור אנכי. החרוז נעשה בליפוף על מוט. גובה 1.4 ס״מ.

19. לוקוס 522, סל 3090. תמים. זכוכית בגוון ירוק כהה, בליה כסופה. החרוז קוני מעוגל. חור קוני. גובה 1.2 ס״מ.

20. לוקוס 523, סל 3045. תמים. זכוכית בגוון ירקרק־כחלחל, בליה כסופה־גירית. חרוז גלילי, פחוס. החתך לא רגולרי. חור אנכי צר. גובה 0.8 ס״מ.

21. לוקוס 522, סל 3090 (בסל זה נמצא חרוז מרובע נוסף). תמים. זכוכית בגוון כחול כהה, בליה כסופה. החרוז מרובע ומהוקצע. חור גלילי רחב. גובה 0.7 ס״מ.

22. לוקוס 522, סל 3090. תמים. זכוכית אטומה בגוון ירקרק־כחלחל, בליה גירית. החרוז משושה. חור גלילי אנכי צר. גובה 0.8 ס״מ.

23. לוקוס 523, סל 3045 (באותו סל נמצא חרוז זהה נוסף). תמים. עשוי מאבן לא מזוהה שצבעה כתום. חרוז עגול, חור מפולש, דו־קוני ואנכי. קוטר 1.3 ס״מ, גובה 0.9 ס״מ.

24. לוקוס 522, סל 3090. תמים. עשוי מאבן לא מזוהה חסרת צבע, שקופה (סוג של קוורץ). החרוז מכוסה בליה גירית. חרוז דו־קוני, אנכי. חור גלילי, אנכי וצר. גובה 1 ס״מ.

סיכום

כל ממצאי הזכוכית נחשפו, כאמור, בשני משכבי הקבורה (L523, L522) בקבר ארקוסוליה 7; בתחתית הפיר לא נמצאו מנחות קבורה מזכוכית. במשכב הקבורה המזרחי (L522) נמצאו לפחות שישה כלי זכוכית, שלושה מהם שלמים ושלושה שבורים, חרוזים השייכים כנראה לשרשרת אחת ותליון. במשכב המערבי (L523) נמצאו רק שני כלי זכוכית, חרוזים משרשרת אחת וצמיד. נראה שהכלים והתכשיטים בשני המשכבים הם בני אותו זמן — שלהי המאה הג׳ והמחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ, והקבורה נערכה בפרק זמן מצומצם למדי.

סביר להניח שרוב הכלים נרכשו בשוק המקומי והם מתוצרת בתי מלאכה באזור, למעט אולי כלי מס׳ 8 שייתכן והובא מבית מלאכה מרוחק יותר. במכלול זה אין אף חפץ שיכול להעיד על מעמדם החברתי או הכלכלי של הנקברים.

הערות

[1] תודתי לחופרים ד״ר בועז זיסו, חיים מויאל ואמיר גנור שהעבירו לידי את הטיפול בממצאי הזכוכית ממערה זו. תודות לאולגה שור על הרפאות, למייקל מיילס ז״ל על הציור, לצילה שגיב וקלרה עמית על הצילום ולנטליה כצנלסון על הסיוע בעיבוד החומר. הדוח מעודכן לשנת 2004.

[2] בקבר בצור שנמצא בו הבקבוק לא נתגלו מטבעות. שהאב ציין שבקבוקים נוספים מאותו טיפוס נמצאו בקברים אחרים בצור שתאריכם מסוף המאה הא׳ עד למאה הד׳ לסה״נ (Chéhab 1986:212–214).

[3] תודתי למנהל החפירה בקיסריה, ד״ר יוסף פורת, שאפשר לי להשתמש במידע זה טרם פרסומו.

[4] תודתי לחופרת שושנה ישראלי שהעבירה לידי את הטיפול בממצאי הזכוכית מחפירתה במרינה באשקלון (הרשאה מס׳ A-2363).

[5] תודתי לחופר ד״ר פטר פביאן שהעביר לטיפולי את ממצאי חפירתו בעבדת (הרשאה מס׳ A-1991).

[6] תודתי למנהל פרויקט סקר צפון סיני, פרופ׳ אליעזר אורן, שהעביר לידי תמר וינטר ולידיי את הטיפול בממצאי הזכוכית מסקריו. חומר זה נרשם ונלמד ביסודיות טרם החזרתו למצרים.

[7] לחלק מהכלים הסגורים יש בסיסים מרובי רגליים, והם דומים בצורתם לכלים שלהם שלוש רגליים, לדוגמה שני טפטפנים מאוסף המוזיאון בברלין (Platz-Horster 1976:87, Nos. 174, 175).

[8] תודתי למנהלי החפירה בחורבת קסטרה, ד״ר זאב ייבין וד״ר ג׳רלד פינקלשטיין, על שהעבירו לידיי את הטיפול בממצאי החפירה ואפשרו לי להשתמש במידע זה טרם פרסומו.

הפניות

אבשלום־גורני ד׳ תשנ״ז. עכו, חניון בית המשפט. **חדשות ארכיאולוגיות** קז:17–21.

בר״ג ד׳ תש״ל. **כלי הזכוכית בארץ־ישראל בתקופה הרומית והביזנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

בר״ג ד׳ תשל״ב. כלי הזכוכית. בתוך נ׳ אביגד. **בית שערים** III: **החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי״ג–תשי״ח. מערכות הקברים מס׳ 3–12.** ירושלים. עמ׳ 149–160.

גופנא ר׳ וזוסמן ו׳ תשל״ד. מערת קברים יהודית מתקופת המשנה לרגלי תל חליף. **עתיקות** ז:69–76.

זיסו ב׳, מויאל ח׳ וגנור א׳, כרך זה. קברים, מחצבות ומתקנים חקלאיים בפרדיסיא (מזרח).

ישראלי י׳ 2001. **זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל: אוסף דובקין ומתנות אחרות** (קטלוג מוזיאון ישראל). ירושלים.

קסטרא למרגלות הכרמל 1999. **קסטרא למרגלות הכרמל: העיר וצפונותיה.** (קטלוג מוזיאון חיפה החדש, המוזיאון הימי הלאומי). חיפה.

שטרן ע׳ תשנ״ח. מערות קבורה בכסרא. **עתיקות** 33:103–135.

Bagatti P.B. and Milik J.T. 1958. *Gli Scavi del 'Dominus Flevit' (Monte Oliveto-Gerusalemme)* I: *la necropoli del periodo romano*. Jerusalem.

Barag D. 1978. *Ḥanita, Tomb XV*: *A Tomb of the Third and Early Fourth Century CE* (*'Atiqot* [*ES*] 13). Jerusalem.

Baramki D.C. 1932. Note on a Cemetery at Karm al-Shaikh, Jerusalem. *QDAP* 1:3–9.

Chéhab M.H. 1986. *Fouilles de Tyr* IV: *la nécropole* (*BMB* 36). Paris.

Crowfoot G.M. 1957a. Faience, Amulets and Beads. In J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot and K.M. Kenyon. *Samaria-Sebaste* III: *The Objects from Samaria*. London. Pp. 389–402.

Crowfoot G.M. 1957b. Glass. In J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot and K.M. Kenyon. *Samaria-Sebaste* III: *The Objects from Samaria*. London. Pp. 403–422.

Gorin-Rosen Y. 1998. *Ancient Glass from the Holy Land* (Fine Arts Museum of San Francisco and the Israel Antiquities Authority, Exhibition Catalogue). San Francisco.

Hamilton R.W. 1939. The Domed Tomb at Sebastya. *QDAP* 8:64–71.

Harden D.B. 1936. *Roman Glass from Karanis*. Ann Arbor.

Hayes J.W. 1975. *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum—A Catalogue*. Toronto.

Husseini S.A.S 1935. A Fourth-Century A.D. Tomb at Beit Fajjar. *QDAP* 4:175–177.

Husseini S.A.S. 1938. A Rock-Cut Tomb-Chamber at 'Ain Yabrud. *QDAP* 6:54–55.

Peleg M. 1991. Persian, Hellenistic and Roman Burials at Lohamei Hageta'ot. *'Atiqot* (*ES*) 20:131–152.

Platz-Horster G. 1976. *Antike Gläser* (Antikenmuseum Berlin). Berlin.

Seligman J., Zias J. and Stark H. 1996. Late Hellenistic and Byzantine Burial Caves at Giv'at Sharet, Bet Shemesh. *'Atiqot* 29:43–62.

Spaer M. 1988. The Pre-Islamic Glass Braceletes of Palestine. *JGS* 30:51–61.

Spaer M. 1993. Gold-Glass Beads: A Review of the Evidence. *BEADS—Journal of the Society of Bead Researchers* 5:9–25.

Spaer M. 2001. *Ancient Glass in the Israel Museum: Beads and Other Small Objects*. Jerusalem.

Sussman V. 1976. A Burial Cave at Kefar 'Ara. *'Atiqot* (*ES*) 11:92–101.

Weinberg G.D. and Goldstein S.M. 1988. The Glass Vessels. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame—Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, Mo. Pp. 38–102.

GLASS ARTIFACTS FROM TOMB 7 AT FARDISYA (EAST)

YAEL GORIN-ROSEN
(PP. 75*–82*)

Tomb 7 yielded one-hundred glass fragments of vessels and artifacts. The assemblage includes: ten vessels (Nos. 1–10), five of them restored, a bracelet (No. 11), a pendant (No. 12), twenty-one glass beads (Nos. 13–22) and two stone beads (Nos. 23, 24).

The glass finds were discovered in a poor state of preservation: mostly broken, severely weathered and pitted, and covered with a thick layer of encrustations. The vessels were made of glass in various colors: bluish green, yellowish green, very light green, brownish yellow, and colorless. The beads are dark green and blue, and some have a gold foil.

All the vessels (Fig. 1) were free blown, except one that was mold-blown (No. 10). Two vessels were decorated with indentations on the wall (Nos. 8, 9). Most of the vessels represent well-known types, and have parallels in the region; they were probably produced in local workshops in the Late Roman period.

The glass vessels found in the burial were mainly bottles. Only one bowl (No. 1) with an out-folded rim was unearthed. Two cylindrical bottles, one of colorless glass (No. 2) and the other greenish brown (No. 3), have a short flared rim. Bottles Nos. 4 and 5 have a short funnel mouth and a narrow neck, usually with a globular or squat body and a concave bottom like No. 6, or slightly pointed like No. 7.

The most important and rarest find in this assemblage is Vessel No. 8, characterized by three small legs. This bottle has an out-folded rim, a narrow short neck, and an uneven globular body decorated with indentations. The light green color and the fabric of the glass are also exceptional. Vessels with three legs are different from those that have many toes around the base, although both groups are dated to the Late Roman period. Bottles and flasks with three legs are rather rare, examples of which are known mainly from collections. Therefore, a well-dated excavated example is important. Several vessels of various types with three legs were found in wide distribution and therefore suggest that at least some were locally produced, yet the fabric of No. 8 seems exceptional.

Two complete jars of different types were uncovered: No. 9 is small with a squat body decorated with indentations. No. 10 is larger, with a wide flared mouth with a tooled-out hollow fold below it, and a globular body decorated with mold-blown ribs. Jars of various types were very common in Israel during the Late Roman period.

The glass jewelry (Fig. 2) includes a ribbed bracelet with a semi-circular cross-section (No. 11), a small jug-shaped pendant (No. 12), glass beads, including a flower-shaped bead (No. 13), a gold-glass bead (No. 14), simple beads (Nos. 15–20), polygonal beads (Nos. 21, 22), and two stone beads (Nos. 23, 24).

All the glass vessels and artifacts were found in the two troughs (L522, 523); none were found in the central room. In the eastern trough (L522) there were fifteen beads and at least six vessels, three of which were complete and three that were broken. In the western trough (L523) only two vessels and six beads were found. The vessels and jewelry in both troughs are of the same period—the late third and the first half of the fourth centuries CE. It can therefore be proposed that Tomb 7 was used for only a short period.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Glass vessels.
Fig. 2. Jewelry and beads from glass (11–22) and stone (23, 24).